

Beata Jarosz
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3251-9734>
e-mail: beata.jarosz@mail.umcs.pl

Polskie słownictwo drukarskie przełomu XIX i XX wieku. Postulaty badawcze

Polish printing vocabulary of the turn of the 19th and 20th centuries.
Research postulates

Abstrakt

Artykuł dotyczy fachowego słownictwa drukarskiego przełomu XIX i XX w., które nie stało się dotychczas przedmiotem lingwistycznego opisu. Autorka wykazuje zasadność podjęcia badań nad tym wycinkiem polskiej leksyki, szczegółowo określa zadania badawcze i przywołuje liczne publikacje (specjalistyczne podręczniki, poradniki i periodyki) stanowiące wartościowe źródła materiału empirycznego. Wskazuje ponadto przykładowe nazwy, które zostały uwzględnione w dawnych leksykonach specjalistycznych (np. *kolumna*) i we współczesnych słownikach polszczyzny ogólnej (np. *korekta*), co potwierdza funkcjonowanie poszczególnych określeń w szerszym obiegu oraz stabilność części drukarskiej nomenklatury. Autorka uwypukla także konieczność weryfikacji dotychczasowych ustaleń, uzupełnienia danych leksykograficznych (np. uwzględnienia feminatywów typu *linotypistka*) oraz stworzenia specjalistycznego słownika i korpusu tekstów z zakresu drukarstwa.

Słowa kluczowe: socjolingwistyka, terminologia techniczna, język zawodowy, profesjolekt drukarski, drukarstwo

Abstract

The article discusses professional printing vocabulary in use at the turn of the 19th and 20th centuries, which has not been subject to linguistic description so far. The author demonstrates the validity of undertaking research into this segment of the Polish lexicon, defines aims and tasks of the research, and cites numerous publications (specialist textbooks, guides, and periodicals) that are valuable sources of empirical material. Moreover, she indicates sample words that were included in old-time specialist lexicons (e.g. *kolumna* 'page') and in contemporary general Polish language dictionaries (e.g. *korekta* 'proofreading'), which confirms those expressions' broad circulation and attests to the stability of the printing nomenclature. The author also emphasizes the necessity of verifying existing theories, supplementing lexicographical data (e.g. taking into account feminine forms of nouns like *linotypistka* 'a woman who works on a linotype machine') and creating a specialist lexicon and corpus of texts about printing.

Key words: sociolinguistics, lexicology, professional language, profesiolect of printers, printing

Wprowadzenie

Druga połowa XIX w. i początek XX stulecia to okres cechujący się m.in. silnym rozwojem różnych gałęzi nauki i techniki determinującym kształtowanie specjalistycznego słownictwa (por. Grabias 1994/2019: 124). W warunkach dość trudnych z uwagi na powszechnie znane czynniki zewnętrzne wynikające z funkcjonowania polszczyzny na terytoriach zarządzanych przez państwa zaborcze (np. Walczak 1995: 214–215) powstawała np. polska terminologia sportowa (Nowowiejski 2012), porządkowano i normalizowano nomenklaturę chemiczną (Kuśnierek 2018), medyczną (Jankowiak 2018) czy astronomiczną (Waniakowa 2003). Lingwistyczny opis istniejących wówczas systemów nazewniczych stosowanych w komunikacji zawodowej w różnych środowiskach jest wyzwaniem dla badaczy, ponieważ wiele z tych zbiorów leksyki nie stało się dotychczas przedmiotem analiz bądź zostało ogólnie i wybiórczo zaprezentowanych jedynie w szkicach (por. Grabias 1994/2019: 75). Z tego względu językoznawcy zajmujący się współczesnym słownictwem specjalistycznym z zakresu rozmaitych dziedzin wiedzy i techniki pomijają kontekst historyczny, skupiając się wyłącznie na omówieniu aktualnej nomenklatury i pozostawiając poza obszarem zainteresowań kwestie etymologii, rozwoju formalno-semantycznego i dawnych uwikłań wewnątrzjęzykowych i zewnątrzjęzykowych. W taki sposób traktowana jest m.in. leksyka drukarska, która – jak można przypuszczać – kształtowała się równoległe z ewolucją samego zawodu (por. Wierzbicka 1965/1967). Jeśli weźmiemy zatem pod uwagę obecność niektórych nazw fachowych w XVI-wiecznej epistolografii (np. Oszczęda 2010), silne przeobrażenia rzemiosła na przestrzeni stuleci oraz istnienie w XXI w. rozbudowanego słownictwa poligraficznego, to stanie się jasne, że opis tego zasobu językowego jest bardzo wymagający. Z kolei przegląd opracowań lingwistycznych uświadamia, że prace nad tym obszarem polskiej leksyki zostały jedynie rozpoczęte. W związku z tym warto – jak sędzę – zastanowić się, jakie zadania i możliwości stoją przed językoznawcami chcącymi zbadać nomenklaturę drukarską. Niniejszy tekst stanowi rezultat takiego namysłu zorientowanego na stan polszczyzny na przełomie XIX i XX w. Wybór właśnie tego okresu nie jest przypadkowy – polskie drukarstwo stanowiło wówczas rozwiniętą i wysoce wyspecjalizowaną gałąź rzemiosła artystycznego (np. Golka 1971), a postępująca profesjonalizacja implikowała silne poczucie odrębności i solidarności członków dość licznego cechu drukarskiego¹ oraz nieustanne kształtowanie zbioru fachowego nazewnictwa niezbędnego w komunikacji zawodowej (por. Grabias 1994/2019; Gruzca 2002).

¹ Tylko w Galicji w latach 80. XIX w. drukarstwem zajmowało się ok. 700 osób (Tadeusiewicz 1982: 61).

1. Stan badań

Nomenklatura drukarska stosowana na przełomie XIX i XX w. stanowi jak dotąd nierozpoznany wycinek polszczyzny. Wśród rodzimych opracowań lingwistycznych nie udało się odnaleźć żadnej rozprawy, w której została by zanalizowana specyficzna leksyka używana we wspomnianym okresie bądź w stuleciach wcześniejszych. Oczywiście wybrane nazwy pojawiają się w niewielkich objętościowo artykułach (np. Oszczęda 2010; Bień 2011; por. Kaczorowski 2015) lub w monografiach przy okazji omawiania innych zagadnień (np. Jaros 2015: 191–197), ale z pewnością takie cząstkowe informacje trudno uznać za wystarczające. Pewien zbiór określeń został przywołany w znanym opracowaniu Mariana Bugajskiego (1977) dotyczącym terminologii poligraficznej, przy czym badacz pozyskał dane językowe z książek wydanych w latach 1950–1971 i zgromadził dodatkowo metodą obserwacji nieuczestniczącej². Omawiając poszczególne nazwy, pominął jednak istotny fakt, że niektóre z nich funkcjonowały w polszczyźnie co najmniej od stulecia. Dotyczy to choćby wyrazów typu *nonparel*, *mittel* i *petit* desygnujących rodzaje czcionek w zależności od ich stopnia (tzn. wysokości). Lingwista podał, że nazwy te „obowiązują [...] w Polsce od 1952 r.” (Bugajski 1977: 26–27)³, pomimo że zostały zdefiniowane w słowniku wileńskim opublikowanym w 1861 r. (Zdanowicz [et al.] 1861: 669, 786, 989). Co więcej, rzeczowniki te w formach *mytel*, *nomparel* i *petyt* występują też w leksykonie Samuela B. Lindego (1809[3]: 175, 528; 1811[4]: 668), co pozwala przypuszczać, że już w pierwszej połowie XIX w. stosowano je w komunikacji zawodowej w zakładach drukarskich⁴ (por. np. Sowiński 1996: 175). Rozprawa M. Bugajskiego jest jednak na polskim gruncie jedyną jak dotąd pracą dotyczącą nomenklatury drukarskiej, modelowanej – jak nadmieniałam – na przestrzeni kilku stuleci.

2. Materiały do badań

Badanie dawnego nazewnictwa zawodowego, nie tylko drukarskiego, może się wydawać niezwykle trudne, ponieważ po upływie wieku czy dwóch językoznawca nie ma możliwości obserwowania sposobu funkcjonowania

² M. Bugajski (1977: 5) przysłuchiwał się rozmowom drukarzy i notował zauważone określenia fachowe.

³ Możliwe, że badaczowi nie chodziło o samo stosowanie nazw, a o standaryzację tych terminów w normie branżowej, przy czym w otoczeniu cytowanego fragmentu żaden tego typu dokument nie został przywołany.

⁴ Wypada również wnioskować, że wymienione nazwy funkcjonowały w obiegu już w XVIII w.

specyficznych określeń w żywej mowie ani kontaktowania się z ekspertami w celu wyjaśnienia różnych kwestii, np. semantycznych (por. Klemensiewicz 1956: 108). Może bazować wyłącznie na źródłach pisanych, w których fachowe sformułowania występują w starannie opracowanej narracji (np. w podręczniku) lub w postaci wyizolowanej z naturalnego kontekstu (np. w słowniku). Tego typu zasoby mają jednak dla badacza języka wartość wyjątkową, gdyż umożliwiają zadowalający, a niekiedy – w zależności od ilości materiałów – wręcz wyczerpujący opis leksyki używanej w konkretnym środowisku (por. Walczak 2010: 22). Adekwatna i szczegółowa deskrypcja realiów zawodowych (procesów, technik czy maszyn) wymagała bowiem (podobnie jak dziś) posługiwania się precyzyjnymi nazwami, które w realnej sytuacji komunikacyjnej musiały odnosić się do tych samych desygnatów (np. Bugajski 1978; Janasowa 1979; Lukszyn 2005; por. Jarosz 2015).

W przypadku słownictwa drukarskiego przełomu XIX i XX w. skompletowanie odpowiedniego zbioru źródeł pisanych nie stanowi obecnie większego problemu. Gwałtowny, wręcz rewolucyjny rozwój techniki spowodował wówczas głębokie przeobrażenia zawodu i doprowadził do wysokiej specjalizacji tzw. czarnej sztuki (np. Sowiński 1996: 81 i n.). Pod zaborami drukarstwo modernizowało się bardzo powoli, a niedostatki w wykształceniu pracowników (Golka 1971: 298) skłaniały drukarzy do opracowywania specjalistycznych podręczników⁵ (zob. Tadeusiewicz 1982; Socha 2013). W tego typu publikacjach m.in. Jakub Żegota-Wywiółkowski (1858), Władysław Danielewicz (1892; 1909) i Piotr Witkowski (1909) przybliżali tajniki składu ręcznego, maszynowego, opisywali budowę urządzeń, rodzaje czcionek i farb drukarskich, często ilustrując omawiane kwestie graficznymi przedstawieniami. Cenną publikacją z tego okresu jest również słownik nazw stosowanych w zawodzie *czcionkarstwa polskiego* stworzony przez wspomnianego J. Żegotę-Wywiółkowskiego (1881), który – na fali oczyszczania polszczyzny z obcych naleciałości (por. Pazdur 1978; Karwatowska, Jarosz 2013) – chciał zastąpić branżowe zapożyczenia polskimi odpowiednikami. Leksykon ma zatem charakter preskryptywny, ale obok wyrazowych propozycji występują określenia rzeczywiście używane w środowisku drukarskim w XIX w. (np. *firet* → *czwartnik*, *kasza* → *czcionnik*, *sznelpresa* → *szybkotłocznia*). Należy też dodać, że w tym niewyzyskanym jak dotąd przez lingwistów słowniku⁶ znajduje się dziesięć obszernych notatek, w których omówione

⁵ Do 1900 r. na ziemiach polskich nie funkcjonowała żadna placówka, w której w sposób zorganizowany szkolono by adeptów zawodu (Tadeusiewicz 1980: 115). Z tego względu edukacja musiała opierać się m.in. na samokształceniu.

⁶ Leksykon ten przywołano w kilku pracach lingwistycznych na zasadzie kontekstowej (np. Bień 2011: 18).

zostały niektóre nazwy i zjawiska (np. *czcionkarnia*, *warkotłocznia* czy *zębice*), co bez wątpienia stanowi istotną pomoc w analizie ówczesnego słownictwa.

Silna na przełomie stuleci idea zaznajamiania tzw. towarzyszy sztuki drukarskiej czy terminujących u nich uczniów z tajnikami zawodu, nowymi wynalazkami i trendami technicznymi prowadziła też do tworzenia polskojęzycznych czasopism branżowych. Za najwcześniejszy na ziemiach polskich uznaje się lwowski tygodnik „Czcionka” (1872–1876) założony niemal 40 lat po „ukazani[u] się pierwszego w ogóle pisma fachowego drukarzy, niemieckiego »Journal für Buchdruckerkunst [Schriftgießerei und verwandte Fächer]« z 1834” (Tadeusiewicz 1982: 5; też: Tadeusiewicz 1977). Analogiczny profil tematyczny miały m.in.: lwowskie „Ognisko” (1895–1939), warszawski „Drukarz i Księgarz” (1897–1901) czy krakowski dwutygodnik „Budzik” (1883) (zob. Ciepłowski 1975; Tadeusiewicz 1979). Takie źródła tworzone przez drukarzy i adresowane do przedstawicieli tego samego środowiska są bezcenne w badaniu specjalistycznej leksyki⁷. Po pierwsze: zawierają one istotny zasób nazw desygnujących realia zawodowe. Po drugie: fachowe określenia występują w narracji, w merytorycznym opisie (a nie w postaci wyizolowanej), co umożliwia adekwatną rekonstrukcję znaczeń. Po trzecie: warstwie tekstowej towarzyszy warstwa wizualna (rysunki, schematy itd.), która wzbogaca przekaz słowny, ułatwiając uchwycenie sensu wyrazów pojawiających się rzadko albo bez szczegółowych objaśnień. Po czwarte: uzupełniające komentarze autorów-specjalistów mogą dostarczyć informacji o ewentualnym emocjonalnym zabarwieniu niektórych określeń, ich nieoficjalnym charakterze, niedawnym pojawieniu się w zawodowym nazewnictwie czy o relacjach semantycznych łączących poszczególne jednostki leksykalne, a to umożliwia pełniejszą charakterystykę drukarskiej nomenklatury.

Dodatkowym źródłem danych mogą być również archiwalia, przy czym ich rozproszenie może być pewną trudnością. Nic nie stoi jednak na przeszkodzie, aby kwerendą objąć zarówno dokumenty związane z działalnością zawodową drukarzy (np. Horoszewicz 2010), jak i spisy wyposażenia technicznego ówczesnych zakładów wydawniczych (np. Gondek 2015). Bazę analizowanego piśmiennictwa można ponadto rozszerzyć o wspomnienia przedstawicieli zawodu żyjących na przełomie XIX i XX w., choć tego typu publikacji jest niewiele (Koral 1933; por. Pietrzyk 2012).

---

⁷ Wiele tego typu zasobów jest dostępnych w bibliotekach cyfrowych, co niewątpliwie ułatwia prowadzenie różnorodnych badań.

3. Zadania badawcze

W przypadku fachowej nomenklatury drukarskiej przełomu XIX i XX w. należy w pierwszej kolejności ustalić ówczesny jej status, a następnie wskazać zadania, których realizacja umożliwi oświetlenie tego obiektu badawczego z różnych perspektyw. Na podstawie dostępnego piśmiennictwa dotyczącego stanu rozwoju rodzimego drukarstwa we wspomnianym okresie można przypuszczać, że zbiór specjalistycznych jednostek leksykalnych był liczny i wewnątrznie zróżnicowany⁸. Postępująca modernizacja (w tym wprowadzenie w drugiej połowie stulecia maszyn rotacyjnych, a na przełomie wieków – linotypu i monotypu) z pewnością warunkowała rozbudowę zawodowego nazewnictwa (por. Kafel 1955: 59; Golka 1971: 295; Paczkowski 1973: 69–71; por. Kwaśny 2002: 26). Niemniej pewien zasób sformułowań używanych przed drugą połową XIX w. musiał pozostawać niezmienny⁹, ponieważ poszczególne etapy procesu wydawniczego i niektóre zadania nie ulegały większym przekształceniom (stałe istniała np. konieczność przygotowywania matryc kopiowych czy łączenia elementów tekstowych i graficznych na jednej płaszczyźnie). Trudno jednak na podstawie takich ogólnych ustaleń określić, czy w odniesieniu do przełomu XIX i XX w. można mówić o istnieniu profesjolektu drukarskiego, choć intuicja oraz wstępne przejrzenie ówczesnych źródeł pozwala sądzić o słuszności takiego przypuszczenia¹⁰ (por. Jarosz 2018b).

Brak opracowań dotyczących leksyki drukarskiej uświadamia, że przed lingwistami stoją rozmaite zadania badawcze – analityczne, weryfikacyjne

---

⁸ Na potrzeby niniejszego tekstu przeanalizowałam lwowski „Przegląd Drukarski” (1901–1902), który zdaniem Hanny Tadeusiewicz (1979: 40) zapoczątkował żywiołowy rozwój polskiej prasy dotyczącej interesującego mnie rzemiosła. Wybrany miesięcznik stworzył i redagował Seweryn Bayli (1874–1933) – zarządca i współwłaściciel Drukarni Ludowej we Lwowie (Treichel 1972: 47; Tadeusiewicz 1974). W każdym z 13 zeszytów można z łatwością dostrzec obfitość fachowego słownictwa, a systematyczna kwerenda pozwoliła wyodrębnić 286 jednostek leksykalnych desygnujących różne zjawiska drukarskie. W poniższych przypisach przywołuję informacje dotyczące tego periodyku, a pozyskane z niego przykłady oznaczam cyfrą rzymską i arabską, wskazując numer pisma i konkretną stronę.

⁹ Dość wspomnieć, że stosowany współcześnie wyraz *kolumna* od kilku stuleci oznacza dowolną stronę publikacji opracowaną do druku (por. Linde 1808[2]: 1055; Zdanowicz [et al.] 1861: 510; Żegota-Wywialkowski 1881: 7; Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki 1902[2]: 406; Doroszewski [online]; Szymczak 1978[1]: 963; Żmigrodzki [online]).

¹⁰ Pół wieku temu Danuta Buttler (1973: 156) sugerowała, że zbiór 500 jednostek leksykalnych pozwala mówić o funkcjonowaniu odrębnego socjolektu. I choć badaczka nie uargumentowała, dlaczego akurat ta liczba miałaby być wartością graniczną (por. Jarosz 2018a), to zebranie przez J. Żegotę-Wywialkowskiego w preskryptywnym słowniku ok. 480 faktycznie używanych nazw świadczyłoby (przy założeniu słuszności ustaleń lingwistki) o istnieniu pod koniec XIX w. profesjolektu drukarskiego.

czy komparatystyczne. Pierwszym etapem prac musi być jednak wyekscerpowanie z wymienionych powyżej źródeł fachowego słownictwa stosowanego na przełomie XIX i XX w.¹¹, ponieważ badania nad nomenklaturą używaną w dawnych środowiskach zawodowych nie mogą się opierać na niewielkim zbiorze „przykładów odnotowanych w słownikach” (Żmigrodzki 2013: 18). Wypada przy tym zaznaczyć, że kwerenda powinna obejmować zarówno jednostki terminologiczne, jak i fachowe określenia ekspresywne, które – zgodnie z obecnym stanem wiedzy – zawsze współistnieją w komunikacji zawodowej (np. Janasowa 1979; Oźdźyński 1996; Kuć 2011; por. Jarosz 2018b). Gromadzenie specjalistycznych wyrazów i konstrukcji wiąże się z kolejną, żmudną fazą badań, jaką powinno być ustalenie zakresów pojęciowych, które nie zawsze można wyabstrahować z utrwalonego w źródłach otoczenia językowego. Realizacja tego zadania pozwoli natomiast określić związki znaczeniowe istniejące w obrębie omawianej nomenklatury (w tym relacje synonimiczne, antonimiczne czy hiperonimiczno-hiponimiczne), a także usystematyzować zebrane słownictwo poprzez wydzielenie pól leksykalno-semantycznych¹².

W dalszej kolejności należałoby skonfrontować zebrane informacje z danymi utrwalonymi w słownikach fachowych i w leksykonach polszczyzny ogólnej wydanych w różnych okresach. Na tej podstawie możliwe będzie zweryfikowanie wyabstrahowanych znaczeń oraz sprecyzowanie stopnia upowszechnienia i stabilności niektórych sformułowań. Racjonalnym i uzasadnionym działaniem będzie zatem sięgnięcie do zbioru nazw drukarskich opracowanego przez Karola Stadtmüllera (1923) oraz analogicznych publikacji autorstwa Mieczysława Kafla (1953), Bogusława Lehmana i Władysława Tacikowskiego (1969). Przydatne będą też z pewnością wydawnictwa encyklopedyczne z zakresu wiedzy o książce (Birkenmajer, Kocowski, Trzynadłowski 1971) i o prasie (Maślanka 1976), w których zdefiniowano wiele określeń

¹¹ W realizacji tego zadania pomocne są wskazówki pozostawione przez autorów źródeł, którzy – podobnie jak S. Bayli – nierzadko poprzedzali fachowe określenia sformułowaniami metatekstowymi wypuklającymi specjalistyczny charakter nazw lub wprowadzającymi stosowne objaśnienia (np. *pod tym mianem rozumiemy zwykle* [IV/28], *po drukarsku się wyrażając* [IV/29], *x oznaczają Niemcy nazwą* [VI/46]).

¹² Nazwy znajdujące się w „Przeglądzie Drukarskim” można pogrupować w dziesięć pól leksykalno-semantycznych: osoby (12), skład (40), druk (33), wytwory (48), maszyny (26), akcesoria (18), czcionki (55), farby (24), papier (22) i inne (8), przy czym jest to jedynie wstępna próba uporządkowania materiału językowego, nie zaś ścisła systematyka (metalowe czcionki i farby drukarskie można byłoby również dobrze potraktować jako akcesoria). Wydzielenie takich kategorii pozwala jednak wypuklić złożoność nomenklatury drukarskiej, a podane w nawiasach liczby (informujące o ilości pozyskanych z periodyku określeń reprezentujących poszczególne pola) umożliwiają zorientowanie się, jakie zjawiska zawodowe podlegały nominacji i jaka była intensywność tego procesu.

składających się na interesującą mnie nomenklaturę. Z kolei w przypadku leksykonów języka polskiego należałoby przejrzeć katalogi haseł zawarte w słownikach: Lindego, wileńskim i warszawskim, a także w zbiorach z drugiej połowy XX w. i najnowszych, internetowych¹³.

Zasadność podjęcia takich działań można wykazać na wybranych przykładach. Jednym z nich jest przywołany na początku artykułu *casus* nazw *nonparel* i *petit* notowanych przez Lindego (1809[3]; 1811[4]) oraz m.in. zespoły pod kierunkiem Witolda Doroszewskiego [online] czy Bogusława Dunaja (1996: 624, 736). Z kolei wyraz *korekta* desygnujący kontrolę poprawności materiałów przygotowanych do druku został utrwalony w jednym ze specjalistycznych zbiorów (Żegota-Wywiąłkowski 1881: 7) oraz w leksykonach powstałych na przestrzeni dwóch stuleci¹⁴ (Linde 1808[2]: 1084; Zdanowicz [et al.] 1861: 510; Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki 1902[2]: 475; Doroszewski [online]; Szymczak 1978[1]: 1013; Żmigrodzki [online]), co bezsprzecznie potwierdza trwałość nazwy na polskim gruncie. Kwerenda słowników pozwoli również uchwycić zmiany semantyczne, jakie dokonały się na przestrzeni wieków, czego dowodzi choćby analiza rzeczownika *spacja*. Leksem ten oznaczał początkowo (1) rodzaj materiału zecerskiego, tzn. metalową wąską sztabkę układaną pomiędzy wyrazami na etapie składu i niedającą odbitki w druku (Żegota-Wywiąłkowski 1881: 15; por. Drabczyński 1964: 76), a także (2) uzyskiwany dzięki tej blaszce odstęp pomiędzy słowami (Zdanowicz [et al.] 1861: 1530; Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki 1915[6]: 274; Doroszewski [online]). Obecnie większość zadań drukarskich wykonuje się w środowisku cyfrowym i dlatego pierwsze wymienione znaczenie ma charakter archaiczny (por. Żmigrodzki [online]). Leksykony mogą ponadto

¹³ Ustalanie zakresu pojęciowego poszczególnych jednostek leksykalnych, ich rozwoju formalno-semantycznego oraz łączących je relacji znaczeniowych ułatwią z pewnością informacje zawarte w monografii M. Bugajskiego (1977) oraz w fachowym piśmiennictwie powstałym nie tylko na przełomie XIX i XX w. Wartościowe będą m.in. poradniki i podręczniki z pierwszej połowy XIX w. (np. Ząbkowski 1832), z dwudziestolecia międzywojennego (np. Patyna [1922]; Mathia 1923; Galewski 1929) i lat 50. XX w. (Wołkowski 1950; Pietrow 1952; Wolek 1953), a także czasopisma fachowe ukazujące się w XX w., w tym katowicki miesięcznik „Typografia” (1927–1939), warszawski dwutygodnik „Wiadomości Graficzne” (1908–1986) czy poznańskie periodyki „Drukarz Polski” (1925–1939) i „Poligrafika” (od 1947 r.). Warto też sięgnąć po najnowsze opracowania dotyczące poligrafii (np. Kamiński 1999; Pierzchalski, Pilc 2012) i typografii (np. Willberg, Forssman 2004; Mitchell, Wightman 2015) oraz inne, wydane w różnych okresach publikacje, np. *Podręcznik kalkulacji robót drukarskich* (Mathia 1926), dzieła poświęcone powstawaniu książek (np. Arct 1929; Kuglin 1933) i sprawom wydawniczym (np. Kafel 1955; Trzaska 1967).

¹⁴ Spośród 286 nazw fachowych pozyskanych z „Przeglądu Drukarskiego” aż 18% zostało utrwalonych w dwóch słownikach specjalistycznych z epoki (Żegota-Wywiąłkowski 1881; Stadtmüller 1923), 24% zanotowano w słowniku wileńskim, 37% – w zbiorze pod redakcją W. Doroszewskiego, a 32% – w e-leksykonie PWN (Żmigrodzki [online]).

dostarczyć istotnych informacji na temat adaptacji nazw zaproponowanych w preskryptywnym słowniku przez Żegotę-Wywiółkowskiego (1881: 6). Przykładowo bowiem jednostka leksykalna *czcionnik*, która miała zastąpić germanizm *kaszta*, została uwzględniona w kilku zbiorach leksykograficznych (Stadtmüller 1923: 8; Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki 1900[1]: 379; Doroszewski [online]; Szymczak 1978[1]: 332), co mogłoby przemawiać za funkcjonowaniem tego słowa w komunikacji zawodowej.

W ramach zadań badawczych należy również zrealizować wspomniane już analizy komparatystyczne zarówno wewnątrzjęzykowe (tzn. międzyodmianowe), jak i międzyjęzykowe. Nazwami drukarskimi z pewnością posługiwali się przedstawiciele innych, pokrewnych zawodów, jak choćby litografowie, giserzy i dziennikarze¹⁵ (por. Bugajski 1977; Jarosz 2020). Wiele określeń (np. *czcionka*, *spacja*, *klisza*) przenikało też do języka ogólnego, co mogło wiązać się z modyfikacjami semantycznymi (np. Klemensiewicz 1956: 102). Świadczy to zatem o zasadności dociekania, czy wyrazy typu *kursywa*, *justunek*, *cynkotyp* bądź *winieta* rozumiano w różnych kręgach w taki sam sposób. Bez wątplenia należałoby także prześledzić zależności łączące rodzime nazewnictwo z nomenklaturą wykształconą na gruncie innych nacjelektów, a zwłaszcza stanowiących narzędzie porozumienia w ówczesnych państwach zaborczych. W badaniach tego typu pomocne mogą się okazać polskie i zagraniczne słowniki dwu- lub wielojęzyczne powstałe w różnych okresach (np. Tacikowski 1955; 1963; Pepper 1959; Černyšev 1977; Garland 1989; Müller 1980; Peacock 1991; Cichocki, Pawlicki, Ruczka 1999).

Kwerenda różnych materiałów i konfrontacja danych pozwoliłaby ponadto na ustalenie pochodzenia nazw, sposobów gromadzenia nowych określeń i na weryfikację ustaleń M. Bugajskiego (1977). Lingwista uznał przykładowo, że rzeczownik *zecer* jest hiponimem wyrazu *drukarz* (Bugajski 1977: 7), pomimo iż w literaturze bibliologicznej raczej traktuje się oba słowa jako semantycznie odrębne, niepowiązane relacją nadrzędno-podrzędną (por. Tadeusiewicz 1983: 42). W innym miejscu podał, że leksem *stereotypia* oznacza proces uzyskiwania matryc drukarskich, i pominął informację o dodatkowym znaczeniu słowa – desygnowało ono również dział drukarni, w którym realizowano wspomniane zadanie. Świadczą o tym objaśnienia leksykograficzne (np. Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki 1915[6]: 417; Doroszewski [online]) oraz zapisy źródłowe, w których m.in. wspomniano

¹⁵ Fakt ten uzasadnia operowanie nazwą *profesjolekt drukarski* (nie zaś: *drukarzy*), ponieważ zastosowanie adjektywu uwypukla związek nomenklatury z dziedziną odniesienia, tzn. z rzemiosłem, profesją, a nie z osobami wykonującymi ten zawód, i pozwala uniknąć nieuprawnionego zawężenia.

o 53 pracownikach przypadających *na gisernię i stereotypię, a 336 na drukarnię* („Gazeta Lwowska”, 20 VII 1855 r.) czy o licytacji *urządzenia zecerni, stereotypji, maszyn do zlocenia* („Dziennik Białostocki”, 7 V 1933 r.). Analizy pozwoliłyby też na uwydatnienie funkcjonowania rozmaitych wariantów występujących w omawianej nomenklaturze na przełomie XIX i XX w., tzn. fonetycznych (*winkielak* || *winkelak*), słowotwórczych (*wierszownica* || *wierszownia*) czy leksykalnych (*zecer* || *składacz*), a także – wyróżnionych w oparciu o inne kryteria – alternatywnych (*metrampaż* || *łamacz*) czy recesywnych († *czcionkarz* || *składacz*) (por. Markowski 2012: 37–41). Interesujące byłoby również poszukiwanie i badanie feminatywów, które bez wątpienia tworzone w różnych okresach pomimo wyrażanego w branżowej prasie przekonania, że kobiety nie nadają się do pracy w drukarni i powinny zajmować się sprawami domowymi (por. Tadeusiewicz 1982: 86). Odnalezione w ówczesnej prasie wyrazy takie, jak *czcionkoskładaczka* („Czcionka”, 17 VI 1872 r.) oraz – rozpowszechniony – *linotypistka* („Dziennik Łódzki”, 12 I 1973 r.), potwierdzają obecność kobiet w środowisku drukarskim i świadczą jednocześnie o niekompletności leksykonu polskich nazw żeńskich (Małocha-Krupa 2015).

W dalszej perspektywie niezwykle istotnym zadaniem byłoby stworzenie w oparciu o zgromadzone informacje i materiały słownika oraz korpusu tekstów specjalistycznych, które stanowiłyby bezcenne źródła danych przydatnych w rozmaitych badaniach (por. Hajnicz 2011: 5; Żmigrodzki 2013: 17). Ów zbiór leksykograficzny i zasoby tekstowe mogłyby być wykorzystywane nie tylko w prowadzeniu dalszych analiz nad leksyką drukarską (np. w ustalaniu typowych konstrukcji składniowych¹⁶) czy w rekonstruowaniu dawnej wiedzy z zakresu drukarstwa i w opisie samego rzemiosła. Materiały te byłyby również przydatne choćby w teoretycznej i analitycznej charakterystyce tekstu specjalistycznego, stylu naukowego, różnorodnych zjawisk semantycznych i fleksyjnych, a nawet we współczesnej praktyce zawodowej, normalizacyjnej, dydaktycznej, leksykograficznej i translatorskiej (por. Bączkowska 2018).

Podsumowanie

Leksyka fachowa stanowi obserwowalną reprezentację składników niedostępnej bezpośrednio wiedzy (np. Wąsik 2007; Grucza S. 2008). Zasób informacji zakodowany w zróżnicowanych materiałach spełniających kryte-

¹⁶ W fachowym piśmiennictwie często występuje nagromadzenie specyficznych nazw w obrębie jednej frazy (np. *oto tak norma, jak i sygnatura powinny być wcięte na dwa cycera od kraju kolumny* [II/13]).

ria tekstu specjalistycznego (por. Grucza S. 2007; Lukszyn 2007) nawet po upływie stulecia pozwala w najdrobniejszym szczególe odtworzyć specyfikę konkretnej profesji, w tym charakterystyczne procesy, używane techniki, maszyny i substancje. Obfitość zachowanego do dziś piśmiennictwa, z którego można wyeksцерpować fachowe słownictwo używane w polskich drukarniach na przełomie XIX i XX w., jest imponująca. Ówczesne podręczniki, poradniki, prasa branżowa i fachowe leksykony to niezastąpione źródła danych na temat zawodu i związanej z nim komunikacji, która nie została jak dotąd kompleksowo scharakteryzowana. Wielokierunkowe badanie specjalistycznego nazewnictwa stosowanego we wspomnianym okresie przyniosłoby z pewnością liczne korzyści. Przede wszystkim pozwoliłoby na wydobycie i ocalenie od zapomnienia pokaźnego zbioru jednostek leksykalnych będących istotnym składnikiem dziedzictwa z czasu zaborów (por. Sagan-Bielawa 2014: 52). Umożliwiłoby także zaprezentowanie złożoności tej nomenklatury poprzez uwydatnienie relacji znaczeniowych, wydzielenie pól leksykalno-semantycznych czy charakterystykę interferencji wewnątrzjęzykowych i międzyjęzykowych, a nade wszystko stanowiłoby wiarygodny i istotny punkt odniesienia w badaniach współczesnej leksyki fachowej¹⁷. Analizy synchroniczne mogłyby zostać osadzone w szerszym kontekście i uwypuklać rozmaite uwikłania oraz zależności wynikające z rozwoju historycznego. Pomimo głębokich przeobrażeń drukarstwa uwarunkowanych rewolucją cyfrową poligrafowie i specjaliści DTP¹⁸ wciąż posługują się wieloma określeniami stosowanymi już pod koniec XIX w.

Słowniki

- Birkenmajer A., Kocowski B., Trzynadłowski J. (red.). (1971): *Encyklopedia wiedzy o książce*. Wrocław.
- Černyšev A.N. (red.). (1977): *Nemecko-russkij slovar' po poligrafii i izdatel'skomu delu: okolo 28 000 terminov*. Moskwa.
- Cichocki L., Pawlicki T., Ruczka I. (oprac.). (1999): *Poligraficzny słownik terminologiczny: z odpowiednikami w językach angielskim, francuskim, niemieckim, rosyjskim*. Warszawa.
- Doroszewski W. (red.). (1958–1969): *Słownik języka polskiego*. T. 1–11. Warszawa. Online: <www.sjp.pwn.pl>, dostęp: październik 2020.
- Dunaj B. (red.). (1996): *Słownik współczesnego języka polskiego*. Warszawa.
- Garland K. (1989): *Graphics, design and printing terms : an international dictionary*. Londyn.
- Kafel M. (1953): *Mały ilustrowany słownik techniki wydawniczej*. Warszawa.

¹⁷ Zaprezentowany w niniejszym tekście zbiór postulatów można byłoby z niewielkimi zmianami odnieść do nazewnictwa stosowanego w czasie rozbiorów w innych grupach zawodowych.

¹⁸ Nazwa DTP (ang. *desktop publishing*) desygnuje opracowywanie publikacji przy użyciu komputera i technik digitalnych.

- Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W. (red.). (1900–1927): *Słownik języka polskiego*. T. 1–8. Warszawa.
- Lehman B., Tacikowski B. (oprac.). (1969): *Podręczny słownik poligraficzny*. Warszawa.
- Linde S.B. (1807–1814): *Słownik języka polskiego*. T. 1–6. Warszawa.
- Maślanka J. (red.). (1976): *Encyklopedia wiedzy o prasie*. Wrocław.
- Małocha-Krupa A. (red.). (2015): *Słownik naw żeńskich polszczyzny*. Wrocław.
- Müller W. (red.). (1980): *Poligrafia: słownik techniczny angielsko-niemiecko-francusko-rosyjsko-hiszpańsko-polsko-węgiersko-słowacki*. Berlin.
- Peacock J. (1991): *Multilingual dictionary of printing and publishing terms*. London.
- Pepper W.M. (1959): *Dictionary of newspaper and printing terms: English-Spanish, Spanish-English*. New York.
- Stadtmüller K. (1923): *Słownictwo rzemieślnicze. 8. Dział graficzny: drukarstwo, fotografia, litografia i rytownictwo (drzeworytnictwo i miedziorytnictwo). 9. Dział instrumentalny: budowa fortepianów i organów*. Kraków.
- Szymczak M. (red.). (1978–1981): *Słownik języka polskiego*. T. 1–3. Warszawa.
- Tacikowski W. (oprac.). (1955): *Słownik poligraficzny rosyjsko-polski*. Warszawa.
- Tacikowski W. (oprac.). (1963): *Mały słownik poligraficzny angielsko-polski*. Warszawa.
- Treichel I. (red.). (1972): *Słownik pracowników książki polskiej*. Warszawa.
- Zdanowicz A. [et al.] (oprac.). (1861): *Słownik języka polskiego [...]*. Wilno. Online: <<https://eswil.ijp.pan.pl/index.php>>; dostęp: październik 2020.
- Żegota-Wywiakowski J. (1881): *Słowniczek wyrażeń w zawodzie czcionkarstwa polskiego używanych i używać się mogących*. Kraków.
- Żmigrodzki P. (red.). [Online]: *Wielki słownik języka polskiego*, <<https://wsjp.pl>>, dostęp: październik 2020.

Literatura

- Bączkowska A. (2018): *Korpusy językowe w języku specjalistycznym medycznym jako narzędzie wspomagające przekład i nauczanie języka medycznego*. „*Conversatoria Linguistica*” 12, s. 25–49.
- Bień J. (2011): *Podstawowe elementy tekstów elektronicznych*. [W:] *Różne formy, różne treści*. Red. M. Bańko, D. Kocińska. Warszawa, s. 17–24.
- Bugajski M. (1977): *Polska terminologia poligraficzna. Studium semantyczne na wybranych działach*. Wrocław.
- Bugajski M. (1978): *Kształtowanie się słownictwa technicznego we współczesnej polszczyźnie*. [W:] *Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego*. Red. M. Szymczak. Wrocław, s. 31–36.
- Buttler D. (1973): *Dyskusyjne zagadnienia opisu polskich gwar środowiskowych*. [W:] *Govornite formi i slovenskite literaturni jazici*. Red. B. Koneski, B. Vidoeski, K. Tošhev. Skopje, s. 153–159.
- Cieplowski S. (1975): *Czasopisma drukarzy warszawskich*. „*Biuletyn Poligraficzny*” 4, s. 42–59.
- Drabczyński M. (1964): *Zecerstwo*. Warszawa.
- Golka B. (1971): *Rozwój drukarstwa prasowego i układu graficznego prasy polskiej do roku 1939*. „*Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*” 3, s. 277–302.
- Gondek E. (2015): *Zawód drukarza i technologia druku w bibliologii i poza jej zakresem*. [W:] *Teoretyczne zagadnienia bibliologii i informatologii: studia i szkice*. Red. E. Gondek. Katowice, s. 53–74.
- Grabias S. (1994/2019): *Język w zachowaniach społecznych*. Wyd. 4. Lublin.
- Grucza F. (2002): *Języki specjalistyczne – indykatory i/lub determinanty rozwoju cywilizacyjnego*. [W:] *Problemy technolingwistyki*. Red. J. Lewandowski. Warszawa, s. 9–26.
- Grucza S. (2007): *Od lingwistyki tekstu do lingwistyki tekstu specjalistycznego*. Warszawa.
- Grucza S. (2008): *Lingwistyka języków specjalistycznych*. Warszawa.

- Hajnicz E. (2011): *Najbardziej znane korpusy tekstów. Opracowanie przeglądowe*. Warszawa. Horoszewicz M.T. (oprac.). (2010): *Muzeum Drukarstwa Warszawskiego*. „Almanach Muzealny” 6, s. 467–474.
- Janasowa J. (1979): *Słownictwo techniczne w akcie mowy*. „Socjolingwistyka” 2, s. 183–195.
- Jankowiak L.A. (2018): *Odchodzenie synonimii z terminologii – na przykładzie polskiej terminologii medycznej przełomu XIX i XX wieku*. „Linguistica Copernicana” 15, s. 227–243.
- Jaros V. (2015): *Studia nad językiem i stylem pism naukowych Joachima Lelewela*. Częstochowa.
- Jarosz B. (2015): *O języku specjalistycznym w komentarzu sportowym (na przykładzie relacji z meczów siatkarskich)*. „Socjolingwistyka” 29, s. 269–282.
- Jarosz B. (2018a): *Forum internetowe jako źródło materiału socjolektalnego. Postulaty metodologiczne*. [W:] *Język a media. Wzory języka we współczesnych mediach*. Red. B. Skowronek, A. Walecka-Rynduch, E. Horyń. Kraków, s. 20–32.
- Jarosz B. (2018b): *O (nie)tożsamości pojęć JĘZYK SPECJALISTYCZNY, JĘZYK SPECJALNY, JĘZYK FACHOWY, JĘZYK PROFESJONALNY, JĘZYK ZAWODOWY, PROFESJOLEKT, TECHNOLEKT*. „Polonica” 38, s. 85–108.
- Jarosz B. (2020): *Język zawodowy polskich dziennikarzy jako problem badawczy. Uwagi wstępne*. „Język Polski” 1, s. 122–133.
- Kaczorowski J. (2015): *Analiza porównawcza polskiej i obcojęzycznej terminologii drukarskiej. Przyczynek do badań*. „Acta Poligraphica” 6, s. 51–64.
- Karwatowska M., Jarosz B. (2013): *Specyfika komunikacji profesjonalnej*. [W:] *Komunikacja – tradycja i innowacje*. Red. M. Karwatowska, A. Siwiec. Chełm, s. 102–116.
- Klemensiewicz Z. (1956): *Zagadnienia i założenia historii języka polskiego*. „Pamiętnik Literacki” 3, s. 86–137.
- Kuč J. (2011): *Nowe profesjolektalne słownictwo polskie (na przykładzie języka zawodowego menedżerów i trenerów)*. [W:] *Vidy jazyka a jazykovedy. Venovanú životnému jubileu doc. PhDr. Miloslavy Sokolovej, CSc.* Red. M. Ološtiak, M. Ivanova, D. Slančova. Prešov, s. 348–360.
- Kuśnierek I. (2018): *Normalizacja terminologii chemicznej w pierwszej połowie XX wieku*. „Słowo. Studia Językoznawcze” 9, s. 92–106.
- Kwaśny A. (2002): *DTP. Skład, tworzenie plików postscriptowych, druk*. Gliwice.
- Lukszyn J. (2005): *Leksykon specjalistyczny jako nośnik wiedzy zawodowej*. [W:] *Teoria i praktyka upowszechniania nauki wczoraj i jutro*. Red. F. Grucza, W. Wiśniewski. Warszawa, s. 111–118.
- Lukszyn J. (2007): *Tekst specjalistyczny pod lingwistyczną lupą*. [W:] *Teksty specjalistyczne jako nośniki wiedzy fachowej*. Red. M. Kownacka. Warszawa, s. 51–70.
- Markowski A. (2012): *Kultura języka polskiego. Teoria. Zagadnienia leksykalne*. Warszawa.
- Nowowiejski B. (2012): *Pierwiastek onomastyczny w polskiej terminologii sportowej*. „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2, s. 21–30.
- Oszczęda T. (2010): *Z historii druczarni polskiej (na podstawie listów staropolskich i średniopolskich listów dedykacyjnych)*. „Językoznawstwo” 1(4), s. 65–75.
- Ozdzyński J. (1996): *Profesjonalizm, subjęzyki i rejestry w ujęciu kognitywnym*. [W:] *Wokół społecznego zróżnicowania języka*. Red. S. Kania. Szczecin, s. 125–140.
- Paczkowski A. (1973): *Czwarta władza. Prasa dawniej i dziś*. Warszawa.
- Pazdur J. (1978): *Program poprawności języka fachowego w polskiej prasie technicznej (do 1918 r.)*. Warszawa.
- Pietrzyk M. (2012): *Drukarstwo inowrocławskie w XIX i XX wieku*. Inowrocław.
- Sagan-Bielawa M. (2014): *Dziedzictwo pozaborowe. Społeczna świadomość językowa Polaków w Drugiej Rzeczypospolitej*. Kraków.
- Socha K. (2013): *Wydawnictwa fachowe – polskie podręczniki druczarni, które ukazały się w XIX wieku*. „Sztuka Edycji” 2, s. 67–80.

- Sowiński J. (1996): *Polskie drukarstwo. Historia drukowania typograficznego i sztuki typograficznej w Polsce w latach 1473–1939*. Wyd. 2. Wrocław.
- Tadeusiewicz H. (1974): „Przegląd Drukarski” *Seweryna Baylego*. „Roczniki Biblioteczne” 1, s. 373–382.
- Tadeusiewicz H. (1977): „Czcionka” (1872–1876) – pierwsze czasopismo drukarskie w Polsce. „Roczniki Biblioteczne” 3/4, s. 749–799.
- Tadeusiewicz H. (1979): *Polskie czasopisma drukarskie XIX wieku. (Stan zachowania i stan badań, charakterystyka bibliograficzno-typograficzna)*. „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 2, s. 25–40.
- Tadeusiewicz H. (1980): *Problem kształcenia zawodowego drukarzy na łamach galicyjskich czasopism drukarskich z lat 1872–1900*. „Ze Skarbcza Kultury” 34, s. 113–124.
- Tadeusiewicz H. (1982): *Drukarnictwo polskie drugiej połowy XIX wieku w świetle fachowych czasopism drukarzy z lat 1872–1900. Problematyka zawodowa i społeczna*, Łódź.
- Walczak B. (1995): *Zarys dziejów języka polskiego*. Poznań.
- Walczak B. (2010): *O językach, które odchodzą*. [W:] *Polskie języki. O językach zawodowych i środowiskowych. Materiały VII Forum Kultury Słowa*. Gdańsk, 9–11 października 2008 roku. Red. M. Milewska-Stawiany, E. Rogowska-Cybulska. Gdańsk, s. 21–33.
- Waniakowa J. (2003): *Polska naukowa terminologia astronomiczna*. Kraków.
- Wąsik E. (2007): *Język – narzędzie czy właściwość człowieka?* Poznań.
- Wierzbicka A. (1965/1967): *O języku dla wszystkich*. Wyd. 2. Warszawa.
- Zmigrodzki P. (2013): *O najważniejszych zadaniach polskiego językoznawstwa XXI wieku*. „Polonica” 33, s. 15–23.
- Żydek-Bednarczyk U. (1987): *Sytuacja socjolingwistyczna w języku zawodowym na Śląsku*. „Socjolingwistyka” 7, s. 92–105.

Źródła

- Arct M. (1929): *Jak powstaje książka?* Warszawa.
- Danielewicz W. (1892): *Podręcznik dla zecerów*. Warszawa.
- Danielewicz W. (1909): *Podręcznik dla maszynistów drukarskich*. Warszawa.
- Galewski J. (1929): *Uczeń-drukarnik. Poradnik dla uczni-drukarników*. Bydgoszcz.
- Kafel M. (1955): *Zarys techniki wydawniczej*. Warszawa.
- Kamiński B. (1999): *Cyfrowy prepress, drukowanie i procesy wykończeniowe*. Warszawa.
- Koral W. (1933): *Przez partie, związki, więzienia i Sybir... Wspomnienia drukarza z działalności w ruchu socjalistycznym i zawodowym 1898–1928*. Warszawa.
- Kuglin J. (1933): *Jak powstaje książka*. Lwów.
- Mathia R. (1923): *Podręcznik dla składaczy ręcznych*. Warszawa.
- Mathia R. (1926): *Podręcznik kalkulacji robót drukarskich*. Warszawa.
- Mitchell M., Wightman S. (2012): *Typografia książki. Podręcznik projektanta*. Przeł. D. Dziewońska. Kraków.
- Patyna R. [1922]: *Podręcznik dla maszynistów drukarskich*. Cz. 1. Warszawa.
- Pierchalski P., Pilc W. (2012): *Poradnik dla branży poligraficznej*. Warszawa.
- Pietrow A. (1952): *Poradnik maszynisty drukarskiego*. Przeł. A. Stefański. Warszawa.
- Trzaska F. (1967): *Podstawy techniki wydawniczej*. Warszawa.
- Willberg H.P., Forssman F. (2004): *Pierwsza pomoc w typografii. Poradnik używania pisma*. Przeł. M. Szalsza. Gdańsk.
- Witkowski P. (1909): *Podręcznik dla maszynistów drukarskich*. Warszawa.
- Wolek W. (1953): *Poradnik dla maszynistów offsetowych*. Warszawa.
- Wolkowski W. (1950): *Podręcznik dla maszynistów drukarskich*. Oprac. L. Straszynski. Warszawa.
- Ząbkowski F.Z. (1832): *Teoria sztuki drukarskiej zastosowana do praktyki*. Warszawa.
- Zegota-Wywiakowski J. (1858): *Wartkotłocznie w szczególności*. Kraków.